

УДК 63:94(477)«1991 / ...»(075)

ПАДАЛКА Сергій,

доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу
новітньої історії та політики Інституту історії
України НАН України (м. Київ, Україна)

seriogap@ukr.netORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8478-5332>

**УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО 1990–2000-х років:
ЗМІНИ В ТЕРИТОРІАЛЬНОМУ УСТРОЇ ТА ЖИТТЄВОМУ
СЕРЕДОВИЩІ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ**

Мета статті полягає у з'ясуванні місця і ролі українського села у формуванні життєвого простору сільської людини. У статті здійснено аналіз змін, що відбулися в умовах функціонування українського села та їхнього впливу на життєве середовище сільської людини, яке формувалося під дією факторів землі, географії, демографії, зайнятості тощо. Після 1991 р. в українському селі розвивалися деструктивні процеси у соціально-економічній сфері. Село стрімко втрачало здатність розвиватися, як самодостатній і соціальний комплекс, де поєднувалися життєве середовище і виробничо-господарська система. Більшість державних програм, пов'язаних з розвитком сільських територій, мали переважно декларативний характер, або не забезпечувалися необхідними фінансовими ресурсами, що ускладнювало, а подекуди і цілком унеможливлювало їх виконання. Прогалини в державній політиці та суб'єктивні прорахунки й помилки, що мали місце на різних етапах трансформаційних перетворень, привели до суттєвого погіршення показників добробуту на селі. Водночас село набувало нової ознаки – багатофункціональності. Даний процес розвивався надто повільно. Для більшості українських сіл властивою була руйнація традиційного укладу сільського життя. Сільські жителі насправді не могли претендувати на отримання медичної допомоги такого рівня, як жителі міст. Складною залишалася ситуація з торгівельним обслуговуванням тощо.

ПАДАЛКА Сергій

Вивчено та проаналізовано ключові елементи державної політики розвитку села, відродження, соціально-економічного і духовного потенціалу, з'ясовано зміни у суспільній функції села, показано трансформації у соціальній, природоохоронній, оздоровчо-рекреаційній функціях. Узагальнено зарубіжний і вітчизняний досвід реформування та модернізації устрою сіл, з'ясований вплив на село глобалізаційно-інтеграційних процесів, показаний перебіг урбанізації, її відображення на способі життя сільської людини. Встановлено результати диспропорцій у розвитку міст і сіл України. Підтверджено тезу про постійне зростання ролі міст у житті сільського населення, показана роль міграційних процесів. Розглянуто процеси рураризації, їх прояви та масштаби.

Ключові слова: село, людина, життєвий простір, урбанізація, влада, сільське господарство, селянин, побут.

UKRAINIAN VILLAGE 1990s-2000s: CHANGES IN THE TERRITORIAL STRUCTURE AND LIVING ENVIRONMENT OF THE RURAL POPULATION

The article analyzes the changes that have occurred in the functioning conditions of the Ukrainian village and their impact on the living environment of rural people, which was formed under the influence of the factors of land, geography, demography, employment, etc. After 1991, destructive processes in the socio-economic sphere developed in the Ukrainian village. The village rapidly lost its ability to develop as a self-sufficient and social complex, where the living environment and the production-economic system were combined. Most of the state programs related to the development of rural areas were mostly declarative in nature, or were not provided with the necessary financial resources, which made their implementation difficult, and in some cases completely impossible. Gaps in state policy and subjective miscalculations and miscalculations that took place at various stages of transformative transformations led to a significant deterioration of welfare indicators in the countryside. At the same time, the village acquired a new feature - multifunctionality. This process developed too slowly. The destruction of the traditional way of rural life was characteristic of most Ukrainian villages. Rural residents could not actually claim the same level of medical care as urban residents. The situation with trade services, etc., remained difficult.

The key elements of the state policy of village development, revival, socio-economic and spiritual potential have been studied and analyzed, changes in the social function of the village have been clarified, and transformations in social, nature protection, health and recreation functions have been shown. The foreign and domestic experience of reforming and modernizing the structure of villages is summarized, the influence of globalization and integration processes on the village is clarified, the course of urbanization and its reflection on the way of life of rural people are shown. The results of disparities in the development of cities and villages of Ukraine have been established. The thesis about the constant growth of the role of
ПАДАЛКА Сергій

cities in the life of the rural population is confirmed, the role of migration processes is shown. Processes of ruralization, their manifestations and scales are considered.

Keywords: *village, man, living space, urbanization, power, agriculture, peasant, every day life.*

Постановка проблеми. Протягом тривалого часу увага політиків, громадськості, науковців була прикута до пошуку ефективних форм організації місцевого самоврядування та удосконалення територіального устрою України. Українське село традиційно залишалось осередком, де протікали неперервні процеси відтворення соціально-екологічних імперативів життя людини, функціонував потужний виробничий комплекс. Українське село попри глибоку внутрішню соціально-економічну кризу продовжувало займати важливе місце у системі суспільних відносин та відігравати ключову роль у відтворювальних процесах. Проблема розвитку села, примноження його потенціалу містило глибокий світоглядний та філософський зміст. Україна за умов поглиблення глобалізації продовжувала зберігати ризики відтискання на узбіччя світової цивілізації. Відродження села поставало в числі передумов її просування шляхом прогресу. Зберігалася об'єктивна потреба в адекватній увазі до даної проблеми громадськості. З плином часу Україна поступово позбавлялася селянства і не тільки в кількісному відношенні, а і як сили, яка спроможна брати участь у суспільному житті країни.

Аналіз наукових публікацій. Історіографія проблеми функціональних аспектів українського села представлена відповідним науковим доробком. Фахівцями приділялася увага проблемам соціально-економічного становища села, демографічним, культурно-освітнім змінам. Передусім серед вітчизняних вчених можна виділити роботи істориків О. Каденюка, М. Ігнатенко, Я. Федоренко, В. Нечитайло; економістів – І. Прокопи, В. Гейця, О. Павлова. Меншою мірою у працях приділялося уваги питанням змін в умовах функціонування українських сіл, передусім трансформаціям організаційної

структури, де забезпечувалися життєві умови сільської людини. Протягом останніх десятиліть відбулися зміни у сільському розселенні України, зокрема у функціональному значенні т. зв. центральних, пересічних сіл, виняткове значення у житті сільської людини почала відігравати земля, місце розташування села, характер розселення і зайнятості. Дані аспекти не знайшли повного висвітлення в науковій літературі, що й зумовило необхідність підготовки статті.

Виклад основного матеріалу. В Україні впродовж десятиліть зберігалася радянська модель державної політики щодо розвитку села, т. з. галузево-виробничий підхід. Недооцінка територіального підходу стримувала розвиток потенційних можливостей сіл. Заходи держави обмежувалися політикою підтримувального їх розвитку за рахунок бюджетних коштів. Сільські проблеми розв'язувалися засобами аграрної, а не соціальної політики. У західних країнах історично склалося і успішно апробовано два типи політики щодо розвитку сільських територій: американська та європейська. У першому з них перевага надавалася підтримці тільки певним центрам економічної активності та прибутковості. Другий тип полягав у підтримці й розвитку всіх сільських населених пунктів, що зумовлювалося територією, розмаїттям природних ресурсів, економічних, демографічних, соціально-культурних умов. Для України, на думку спеціалістів, більш придатним був європейський тип політики. Актуальним залишалося питання про необхідність запровадження системної політики розвитку села, яка б урахувала специфіку проблеми розвитку аграрної сфери, регіональних умов тощо.

Україна здебільшого декларувала наміри відродження соціально-економічного і духовного розвитку села. Кроки були половинчастими і малопродуктивними. Часто не брались до уваги загальносвітові тенденції. В контексті необхідності збереження значення гірських сіл Прикарпаття і Закарпаття міг послугуватись досвід цього напрямку Франції, Італії, Ізраїлю,

Фінляндії: по створенню сприятливої демографічної ситуації; пільгового продажу майна сільгосппризначення; законодавчого збереження цілісності земельних масивів при формуванні нових селянських родин, а також США по розвитку сільської інфраструктури. Показовим для України міг би бути досвід і країн колишнього СРСР з державного регулювання заходів по розвитку сіл (Балтія, Казахстан).

Про значення села на політичному рівні говорилось в Україні в основному декларативно. Воно за радянською практикою продовжувало розглядатися як «тихий віл», що мав постачати продовольство та бути економічним підґрунтям для інших галузей. У практиці державного регулювання зберігалось змішування понять «сільське господарство» і «село». При цьому зміщувалися акценти і у цільових установках підтримки села. Адже кінцева мета розвитку галузі сільського господарства полягала в забезпеченні продовольчої безпеки й підвищенні ефективності виробництва; а головна ціль розвитку села – це поліпшення умов життя сільських громадян. Не робились спроби гармонізувати ці функціонування даних сфер, а, навпаки, часто траплялося так, що одна розвивалася за рахунок іншої.

Село виконувало виробничо-господарську функцію, створюючи матеріальні блага, потрібні як для міського, так і сільського населення. Виробничий процес на селі відбувався на основі нової модної системи господарювання, змінених відносин власності. На селі з'являлося все більше підприємств, для яких визначальним критерієм ефективності виступав прибуток, одержаний на одиницю інвестованого капіталу. Проте невелика чисельність навіть економічно успішних аграрних підприємств виявляла готовність розподіляти отриманий прибуток з місцевим населенням. Фінансових ресурсів, які отримувалися від господарюючих суб'єктів для більшості сіл, було недостатньо для створення сприятливого соціального середовища, розвитку інфраструктурних об'єктів, підтримання на належному

економічному рівні природного середовища. Чинна на селі модель господарювання не розв'язувала проблем продуктивної зайнятості населення. Дана обставина зумовлювала процес соціально-економічної деградації більшості сіл.

Не виправданим був курс українського сільського господарства на комерціалізацію. За таких обставин руйнувався його зв'язок з природним середовищем. На селі, внаслідок нерозвинутості земельних відносин, слабо розвивалося підприємство. Людські ресурси сіл за традицією продовжували орієнтуватися на працю в сільському господарстві. В сільських регіонах, де зберігалася обмеження земельних угідь, більш активно розвивалися альтернативні види виробничо-господарської діяльності: лісівництво, туризм тощо.

Ті села, що не мали жодного об'єкта господарської діяльності практично не могли використовувати ресурси власного розвитку. Протягом 1990–2000-х років в Україні зростала загальна чисельність таких сіл. Найбільше великих сіл (з чисельністю населення понад 1000 осіб), в яких були відсутні об'єкти господарської діяльності, знаходилася в Івано-Франківській, Закарпатській, Львівській областях [1, с. 16].

Альтернативу сільськогосподарській функції сіл найчастіше створювали такі галузі, як переробка, харчова промисловість, виробнича інфраструктура, будівництво, транспорт, зв'язок, агросервіс, торгівля, комунальне господарство. В окремих випадках у приміських селах розміщувалися філіали та цехи промислових підприємств. У західних областях найчастіше це були деревопереробні підприємства. Дані види виробничо-господарської діяльності приносили прибуток селам і сприяли вирішенню проблем зайнятості сільського населення.

Українські села виконували також оздоровчо-рекреаційну функцію, що полягала в наданні відповідних послуг, спрямованих на відновлення життєвих

сил і здоров'я, організацію відпочинку, проведення спортивно-туристичних заходів. Чимало їх мали для цього відповідні ресурси (морське та річкове узбережжя, ліси тощо), елементарні розважальні й туристичні об'єкти. Найбільше таких сіл знаходилося в Карпатах, на Поліссі, Причорномор'ї. Карпатські села, окрім рекреаційних і людських ресурсів, що сприяло розвитку такої їх функції, у ролі інших чинників виступали висока щільність сільського населення, найнижча урбанізація. Значні резерви з надання населенню цих послуг мали села півдня України. Даний регіон мав переваги перед іншими: значну тривалість теплого періоду року, наявність морського узбережжя, лікувальні властивості грязі та роки приморських лиманів. Регіон мав потужний агропромисловий потенціал, що дозволяло поєднувати селам оздоровчо-рекреаційну і продовольчу функцію. Чимало сіл України володіли достатнім потенціалом для розвитку історико-культурного туризму. В цьому сенсі на особливу увагу заслуговували історичні села, розташовані в різних куточках України.

У 1990–2000-х рр. село почало втрачати таку важливу свою функцію, як природоохоронна. В практиці господарювання на селі процеси природокористування та охорони природи йшли паралельним шляхом. Мало місце зростання антропогенного впливу на довкілля. Великі агрохолдинги постійно нарощували обсяги внесення мінеральних добрив, отрутохімікатів на одиницю сільськогосподарських угідь. Тому лише один із кожних 10 га сільськогосподарських угідь мали більш-менш задовільний економічний стан. Площі рекультивації порушених земель багаторазово скоротилися. Якщо в 1991 р. було рекультивовано 19,2 тис. га порушених земель, то в 2003 р. лише 1,9 тис. [9, с. 503]. Для забезпечення належних екологічних умов функціонування аграрного сектора потрібні були значні кошти. На це в країнах ЄС щорічно виділялося від 2,5 до 4 млрд. євро, в той час як в Україні витрати на ці цілі складали від 15 до 20 млн. грн. у рік. [10, с. 74]. Тому зберігалася

тенденція загострення екологічних проблем. Подрібнення земель призвело до послаблення ролі держави у нагляді за довкіллям, використанням сільськогосподарських земель. Зберігалось екологічно небезпечне господарювання. Погіршувався рівень природності ландшафтів: заплав великих і малих річок, боліт, плавнів, лісів тощо.

На селах переважно (50 %) розташовувалися біосферні і природні заповідники, національні природні парки, заказники, пам'ятники природи, дендрологічні парки, ботанічні сади, які виконували оздоровчу, історико-культурну, освітню функцію. Водночас, їх використання не завжди було продуктивним. Сільські органи влади не мали достатньо самостійності з приводу започаткування справи, пов'язаної з використанням даних об'єктів.

Трансформовався зміст соціальної функції села. Сформована концепція соціального розвитку села виявилася невдалою, такою, що не відповідала характеру соціальних відносин на селі. Її головна вада полягала у зведенні завдань соціального розвитку до надання певних послуг сільському населенню. Соціальна інфраструктура села зазнала кризи. Скоротилася не тільки кількість об'єктів соціальної сфери, погіршилася їх матеріальна база, значно зменшилася чисельність кваліфікованих спеціалістів. Причина такого становища лежала на поверхні – це спад сільськогосподарського виробництва, бідність населення, низька його купівельна спроможність. Занепаду соціальної сфери села також сприяли передчасна децентралізація управління цією галуззю, послаблення соціальної функції держави, скорочення інвестицій, руйнація старого механізму інвестування соціальної інфраструктури села за рахунок коштів сільськогосподарських виробників, передача об'єктів соціального призначення на баланс органів місцевого самоврядування, фінансова спроможність яких була вкрай низькою. Значну частину коштів сільське населення сплачувало у міських соціальних закладах. Тому вони осідали у містах.

Попри всі негаразди соціальна сфера на селі залишалася більш стабільною між іншими з точки зору зайнятості сільського населення. Незважаючи на переміщення робочої сили села, переважна частина її кадрового складу зберігалася. З'являлися альтернативні способи отримання соціальних послуг та організації дозвілля на селі за рахунок розширення її платної частки й проведення дозвілля за участі малої кількості осіб, на відміну від попередніх часів, коли переважна частина культурно-освітніх заходів мала масовий характер.

Соціально-економічний розвиток українських сіл стримувався значною мірою недосконалою системою самоуправління. Бракувало кваліфікованих кадрів, здатних професійно діяти в умовах глобальних перетворень. В Україні за радянських часів не існувало практики підготовки таких спеціалістів. Та і в умовах незалежної держави ця справа розвивалась мляво, тривалий час перебувала у процесі становлення. Світовий досвід свідчив, що ефективне управління сільськими територіями може відбуватися лише на основі професіоналізму, корпоративності та використання рис менеджменту. Надмірна централізація влади в Україні робила сільські ради безправними і матеріально нездатними розв'язувати конкретні соціально-економічні завдання, що постали на селі. Підходи до формування управлінських рішень повільно змінювались, часто зберігався старий командно-адміністративний стиль керівництва.

Досвід країн Південно-Східної Європи показував, що удосконалення системи адміністративно-територіального устрою виступало необхідною умовою сталого соціально-економічного розвитку регіонів. Польща, Чехія, Угорщина перед вступом в ЄС успішно модернізували устрій сільських територій. Вітчизняні фахівці переконані, що в умовах України самоокупними та соціально-економічно ефективними могли бути села з населенням понад 4 тис. чол. [4, с. 50]. Система формування місцевих (сільських) бюджетів залишалась недосконалою. Як наслідок, соціально-побутова сфера відчувала

фінансовий голод. У громадсько-політичному розумінні утвердилась думка, що, оскільки сільськогосподарські підприємства, які здебільшого були збитковими і не можуть достатньо фінансувати, то потрібно шукати якихось інших джерел. Далі справа не рухалась. Фіскальна фінансова політика держави знекровлювала соціальну сферу села. Так складалось очевидно через недосконалість податкового законодавства, що т. з. суб'єкти господарювання або підприємці, які організовували бізнес (як правило, займалися розробкою корисних копалин), на селі не сплачували платежів до місцевих бюджетів. Внаслідок, сільська громада не мала, як-то кажуть, нічого від здійснення такого виду діяльності.

Водночас українські селяни традиційно орієнтувалися на одержання основного прибутку від сільськогосподарської діяльності. Закостеніла податкова система, навпаки, стримувала несільськогосподарську діяльність. В Угорщині, навпаки, місцеві сільгосппідприємства мали лише 25 % прибутків від чисто аграрної діяльності. Недостатнє фінансування потреб села зумовлене і недосконалою бюджетною політикою. Доходи сільських рад становили 2-3 % доходу держбюджету, притому, що в селах проживало 33 % населення країни. До бюджету сільрад надходило 22,5–25 % прибуткового податку робітників, службовців, працівників соціальної сфери, що проживали на селі. У 2003 р. лише чотири районні бюджети із 490 були самодостатнім [2, с. 128]. Надходжень сільрад вистачало лише на часткове поточне утримання установ соціальної інфраструктури та на окремі соціальні видатки. Освітні й лікарняні установи фінансувалися через субвенції з центрального бюджету. Таким чином, була парадоксальна ситуація, коли кошти спочатку вилучалися з села, а потім через центральні органи частково поверталися назад. На 2013 р. в Україні нараховувалося 28 441 сіл, об'єднаних у 10 279 сільрад [8, с. 352].

Значна частина сіл України потрапила до розряду депресивних територій. Узагальнюючим і синтезуючим показником цього явища стали високі темпи

зниження чисельності сільського населення (депопуляція). За розробленими українськими вченими критеріями до таких сіл відносились ті, що мали більше половини пенсіонерів. Крім того, вони поділились на вимираючі (пенсіонери становили більше 65 %, не було дітей до 16 років) та занепадаючі (пенсіонерів мало бути до 65 % і були діти до 16 років). Найбільше депресивних сіл було на Чернігівщині (56 %). У вимираючих селах доля пенсіонерів досягла 90 % [2, с. 126]. В 1990–2000-і роки до проблеми соціально-економічного розвитку села на рівні держави ставлення було байдужим. Щороку з карти України зникали десятки сіл. Перспективи українських сіл ставали все складнішими. Повністю була порушена система територіального прогнозування розвитку сіл, в Україні у 2005 р. було 271 безлюдне село [11, с. 7]. Відмирання сіл мало не лише загрозливе значення, а й принизливе для країни – появу в ній цвинтарів сіл. Протягом 1989–1998 рр. в Україні було взято на облік 68 сіл. З'явилися новоутворені села. У 1993 р. у Бахчисарайському районі АРК у зв'язку з поверненням раніше депортованих кримських татар з'явилося село Ходжа Сала, у 1995 р. у Сімферопольському районі взято на облік село Айвакан. Внаслідок переселення сільських жителів з територій, уражених радіонуклідами через катастрофу на ЧАЕС, у 1998 р. в Красилівському районі Хмельницької області з'явилося село Юзіно, в Андрушівському районі Житомирщини – с. Новоівницьке, Лугинському – Станційне [5, с. 86]. Найменше процес знелюднення зачепив села Закарпатської, Рівненської, Чернівецької, Івано-Франківської областей.

У кінці 1990-х рр. зберігалася тенденція до розукрупнення сіл. Це, з одного боку, було позитивним явищем, оскільки відкривались додаткові можливості для концентрації уваги сільськими радами на соціально-економічне облаштування територій. З іншого боку, створення нових адміністративно-територіальних одиниць супроводжувалося розширенням і управлінського

апарату. В 2004 р. на одну сільраду припадало 2,78 сіл і 1485 чол. сільського населення [6, с. 136].

Внаслідок розукрупнення з'явилося все більше сіл з числом мешканців до 50 чол. Таких населених пунктів було 12,9 % від загальної кількості. Протягом 1991–2000 рр. чисельність сіл з населенням понад 500 чол. скоротилась на 6,7 %. Серед сільських поселень України майже 35 % становлять малі села (84 % з них – так звані «вимираючі» села), 25 % – середні, 40 % – великі села, у них зосереджено 80 % сільського населення [3, с. 103].

З поглибленням глобалізаційно-інтеграційних процесів, руйнацією виробничих сил сільського господарства відбувалося поглиблення диспропорцій у розвитку міст і сіл як суспільних підсистем. Відповідно нового змісту почали набувати процеси урбанізації та руралізації. Їх розвиток пов'язувався з поглибленням взаємопроникнення елементів відповідно даних способів життя, що мало економічний, соціальний, економічний, демографічний, поселенський та інший виміри. Еволюціонували також суспільні уявлення про цей процес. У розвинутих країнах світу не була актуальною проблема зростання частки міського населення у його загальній чисельності. Тут існувала проблема обмеження надмірної концентрації населення в мегаполісах, міських агломераціях. Для України гострим залишалося питання житлово-комунального облаштування сільських територій. На відміну від західних країн, у яких сільські поселення відрізнялися від міських переважно за їх людністю, а не за комунально-побутовими зручностями та розвитком соціальної інфраструктури, в Україні не тільки не подолано цих відмінностей, а й не призупинено процес вимирання сіл. У радянський період урбанізація розглядалася прогресивним засобом соціально-економічного розвитку. Політика держави спрямувалася на масову ліквідацію невеликих сіл, спорудження на селі багатоповерхового житла без надвірних будівель, що суперечило економічним інвесторам і психології селян,

їх життєвому укладу. В кінці 1980-х рр. позитивна оцінка урбанізації змінилася на протилежну. В 1990-х рр. у науковій літературі набула відродження традиція оцінювання рівня впливу міст на села за показниками транспортної доступності селян до міських поселень. Вченими обґрунтований висновок про те, що в найбільш урбанізованих селах рівень розвитку соціально-побутової інфраструктури був найнижчим серед інших.

Урбанізація – це всебічний процес підвищення значимості міст у житті суспільства, результатом якого стало відносне збільшення міського населення і формування системи міських поселень як центрів поширення способу, умов життя і міської культури. В Україні на рівні суспільства зберігається метафізичне розуміння процесу урбанізації, зокрема як такого, що змушує оточуюче середовище пристосуватися до змін і є наслідком процесу індустріалізації. Часто не бралася до уваги та обставина, що урбанізація це – прояв штучного середовища існування людства, коли людина значно обмежує свій органічний зв'язок з природою. Сам процес урбанізації за формою не був природнім процесом, а лише наслідком того, що містам надавалися переваги в державній політиці та інвестиціях, що змушувало людей виїжджати із сіл у пошуках роботи. Розвиток урбанізації завжди виступав наслідком державної регіонально-економічної політики. Протягом 1990–2000-х рр. в Україні досить стрімко протікали урбанізаційні процеси. Світовий досвід засвідчував, що деякі темпи залежать від економічного потенціалу. Внаслідок поглиблення соціально-економічної кризи села прискореними темпами відбувалася міграція сільського населення в міста. Для України були властиві кількісні ознаки урбанізації.

Урбанізація включала три головні демографічні компоненти: сільську міграцію, природній приріст міського населення і урбанізацію сіл.

Найбільшу значимість в урбанізації відігравала міграція із села в місто. Проте сформувалися і деякі стримуючі даний процес чинники. Головною

перешкодою виступала орієнтація на поза ринкову модель суспільного розвитку. Вона не лише гальмувала процеси урбанізації, але і суттєво деформувала їх, оскільки породжувала такий собі безпрецедентний тип аграрного перенаселення, коли відбувалося виштовхування відносно надмірної частини населення з аграрної сфери зайнятості. В індустріальних країнах цей процес обумовлювався природою ринку, коли умовами відтворення трудових ресурсів виступали не скільки межі потенційних можливостей регіонів, скільки інтенсивна ринкова конкуренція і зниженням потреби в них у зв'язку з впровадженням досягнень науково-технічного прогресу. В цих країнах потоки сільських мігрантів розчинялися в містах. Головними каналами абсорбції мігрантів були не промислові підприємства, а сфера послуг і багаточисельні структури масового бізнесу. Місто як головний генератор ринкової політики поширював її сигналами на агросферу, яка у свою чергу ретранслювала їх знову на місто, даючи йому знати про необхідності й синхронної перебудови інфраструктури відповідно до наслідків нових змін.

Найкращі умови для розвитку мали великі міста. Саме тут відбувалися найбільші соціально-економічні зміни. Продовжувався процес утворення агломерацій, який виражався у посиленні зв'язків між містами та прилеглими селами. На зміну традиційного промислового агломерування приходило постіндустріальне, в ареалі впливу якого було проникнення міського способу життя та міських форм забудови у сільську місцевість. Міста в агропромислових регіонах відігравали системоутворюючу роль, фокусуючи зв'язки з селами. Це позначалося на зовнішньому вигляді міст, де значні площі були зайняті городами і садами.

В 1990-х рр. набував поглиблення процес урбанізації. Великі міста все більше впливали на прилеглі села, їх розміри, суспільні зв'язки. Відбувалося поширення в них міського способу життя. Сільське населення все більше освоювало несільськогосподарські види діяльності. Зазнавала змін соціально-

професійна демографічна структура, способи ведення господарств сіл, які входили до приміських зон. Приміські села використовувалися містом для задоволення різноманітних потреб.

Їхній соціально-економічний розвиток залежав від потенціалу міст. Відбувалося інтенсивне переселення міських жителів до приміських сіл, а також переселення туди промислових, соціальних та інших об'єктів. Це відбувалося головним чином внаслідок високої вартості землі й нерухомості в центральних частинах міст, перенаселення, морального зносу житла, забруднення атмосфери чадними газами, шумами, труднощів пересування, загострення соціальних проблем. Приміські села забезпечували міста продуктами харчування, постачали будівельні матеріали. В селах створювалося багато об'єктів господарського обслуговування, зелених зон, призначених для відпочинку населення.

Україна залишалася помірно урбанізованою країною. Близько 68 % населення становили жителі міст. Різні українські регіони були урбанізованими по-різному. Від високо урбанізованих регіонів центральної і східної України до слабо урбанізованих регіонів заходу і півночі.

В Україні зберігалися високі темпи урбанізації. В 2013 р. нараховувалося 460 міст, 885 селищ міського типу та 28 441 сіл, об'єднаних у 10 279 сілрад. Для порівняння у 1965 р. було 370 міст, 828 смт і 32 742 сіл. Тобто за 48 років кількість міських поселень зросла на 12,2 % або на 147 одиниць. Тоді як кількість сіл знизилася на 4301 або на 13,1 % [8, с. 356]. Відбувалося поширення міського способу життя серед населення, що опосередковано через міграційні переміщення його засвоювало.

В Україні складалася парадоксальна ситуація: постійне зменшення чисельності міського населення супроводжувалося зростанням площі міських поселень. Це обумовилося розширенням меж міст у той самий час, як частина

належних їм територій використовувалося нераціонально, а також прагненням керівництва адміністративними засобами зберегти чисельність.

Рівень життя у містах залишався вищим, ніж на селі, що приваблювало сільських жителів до міста. Відсутність житла і високого заробітку їх не пригнічували. Основними місцями заробітків для них залишалися міські ринки, їдальні, кафе, ресторани, автомийки тощо. При цьому часто робочі місця розподілялися по місницькому принципу. Отримавши роботу і посаду, односельці й робочі перетягували «своїх» у місто. Сільські мігранти, потрапивши в міста, швидко звикали до хороших умов життя. Заробляючи в місті, вони невдовзі купували житло і перевозили родину. Звісно, що при розвитку на селі ринку праці, комунікаційних систем, їх жителям не доводилося шукати заробітну плату у місті.

Високі темпи урбанізації не відповідали можливостям зайнятості в більшості міст. Грандіозне будівництво і збільшення кількості новобудов часто велося без врахування навантаження на чинну міську інфраструктуру. Вона не відповідала кількістю населення. Нерідко чисельність жителів міст удвічі перевищувала визначені їх можливості.

На селі не залишалося такого куточка, якого б не торкнулася тою чи іншою мірою урбанізація. Місто створювало зразки матеріальної і духовної культури, формувало стереотипи соціальної поведінки, що сприймалися сільськими жителями як еталон. Воно виконувало функцію центру масової комунікації, яка забезпечувала включення сільського населення в культурне, громадське і політичне життя країни.

Урбанізація сприяла росту мобільності сільського населення. Праця і навчання в місті позначалися широкими професійними, культурними й соціальними контактами. Для сільського населення, працюючого в місті, характерною була зміна сімейних побутових цінностей у напрямку одночасного засвоєння міського і сільського способів життя. Намітилися тенденції заміни

традиційної сільської родини, заснованої на авторитеті чоловіка-господаря на егалітарну родину міського типу.

Соціальний досвід маятникових мігрантів впливав на урбанізацію села: їхня поведінка й діяльність правили для односельчан за модель ставлення до життя. Для родичів і сусідів той, хто працював у місті, був джерелом різної за змістом «експрес-інформації». Побачене й почуте ним ставало надбанням сільської громадськості. Проте соціально-культурна взаємодія між містом і селом не було односторонньою. Елементи сільського способу життя проникали і в міста. Взаємопроникнення культур і стереотипів поведінки здійснювалося через повсякденні контакти жителів, торговий обмін і засоби масової комунікації. Нові віяння міської культури знаходили прояв у матеріальних потребах жителів сіл (прагнення облагодити квартиру за міським зразком, придбати сучасну побутову техніку, машину, модний одяг).

Урбанізація в Україні відбувалася на фоні депопуляції населення. Демографічна криза на селі призвела до того, що в скрутних економічних умовах молоде працездатне населення репродуктивного віку відтікало до міст. Це сприяло подальшому зростанню частки міських жителів та абсолютної кількості жителів деяких міст, особливо найбільших і тих, які знаходилися в агарних слабко урбанізованих регіонах. В 1990–2000-х рр. найбільші темпи приросту чисельності населення мав Київ, а також Вінниця, Хмельницький як обласні центри, де частка міського населення залишалася однією з найнижчих.

Темпи урбанізації мали різний прояв у регіонах. Так, у Закарпатській області лише 30 % промислового виробництва області зосереджувалося у містах Ужгороді й Мукачевому, інші розташовувалися у районних центрах і великих селах. На початку 1990-х рр. кожний четвертий сільський житель області був зайнятий на промислових підприємствах, розташованих на селі, в той час як у Волинській області – лише кожний десятий [7, с. 202].

В Україні процес урбанізації, коли сільський спосіб життя змінювався під впливом міської культури, не спрацьовував однозначно. З розвитком внутрішньої міграції в містах спостерігався процес «руралізації», це коли через сільчан здійснювався вплив сільської традиційної культури на міське співтовариство. Така тенденція спостерігалася майже у всіх великих містах України. «Руалізація» знаходила вираження в поширенні сільського способу життя, сільського мислення і сільської поведінки, в поступовій відмові від міських цінностей. У своїй поведінці мігранти-селяни найчастіше проявляли колективне мислення, намагалися пристосувати місто до своїх умов життя. Вони не звикли відповідати за свої під'їзди, ділянки коло них, не вбачаючи необхідності підтримувати порядок у місцях загального користування, або навпаки, привласнюючи цілі землі й огорожуючи їх.

Процеси руалізації проявлялися на двох рівнях: збільшенні зайнятості міського населення сільськогосподарською діяльністю, а також деякому послабленню впливу міст на довкілля внаслідок зменшення потужностей, зупинкою багатьох промислових підприємств, припиненням територіального зростання міст.

Причиною інтенсивної руалізації була не лише недостатня інфраструктурна облаштованість міст, яка не витримувала напору урбанізації, але і поява перед міських жителів необхідності вести за містом власне господарство, яке значною мірою дозволяло вижити в кризу. Масштаби даного явища були невеликі. Переселенці різні за віком, економічним становищем, сферою зайнятості: учасниками переселення були пенсіонери, безробітні, співробітники підприємств тощо. Вони не успадковували свою професію від батьків, а проживали в місті, займалися іншим видом діяльності, а потім змінювали вид діяльності у селі. Можна сказати, що в Україні намітилася тенденція переселення на землю. Це зумовлювалося зміною ціннісних моделей суспільства, зростанням невпевненості в завтрашньому дні, страхом і

невизначеністю. Переселення в село пов'язувалося також з можливостями приватного підприємництва вільної зайнятості порівняно зі строгим режимом роботи офісних працівників, відчуття значимості роботи на землі для суспільства і себе. В Україні відроджувався інтерес до села як до оберегу традиційного суспільства, нетрансформованого процесами індустріалізації. Переїзд у село часто пояснювався такими аргументами як необхідність відходу від міського життя, наповненого стресами, ризиками й бажанням вести «розмірене життя». Досвід життя в містах підштовхував багатьох людей задуматися про взаємозв'язок людини і природи, про наслідки індустріалізації для здоров'я.

Висновки. Протягом більше тридцяти років в Україні здійснювався пошук шляхів розвитку українського села. Болісним виявився перехід від галузево-виробничої до територіальної концепції розвитку. З'являлись альтернативні сільськогосподарські функції сіл, що мали регіональну особливість. Україна набувала досвіду удосконалення системи адміністративно-територіального устрою. Мав місце занепад соціально-побутової інфраструктури в багатьох селах України, незворотного характеру набувала тенденція відмирання сіл. Зростала роль міст у повсякденні сільського населення, інтенсивніше проявлялися процеси руралізації.

Список використаних джерел і літератури

1. Агропромисловий комплекс України: стан тенденції і перспективи розвитку. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2005. 292 с.
2. Барановський М. О. Про механізми забезпечення збалансованого розвитку депресивних аграрних територій. *Економіка АПК*. 2006. № 11. С. 124–128.
3. Городяненко В. О. Економічна соціологія. Київ, 2006. 210 с.
4. Ігнатенко М. М. Село на нашій Україні. Новітні політичні стереотипи та соціально-економічні детермінанти змін 1991–2008 рр. Ялта: РІО КГУ, 2009. 638 с.
5. Максим'юк О. П. Подолати ілюзії стабільності сільської поселенської мережі України. *Економіка АПК*. 1999. № 3. С. 85–93.

6. Мостовий М. Л. Соціально-економічний розвиток сільських територій. *Економіка АПК*. 2006. № 2. С. 136–140.
7. Павлов О. І. Сільські території України: історична трансформація парадигми управління. Монографія. Одеса, 2006. 360 с.
8. Падалка С. С., Кириленко І. Г., Вергунов В. А. Аграрна історія України. У трьох частинах. Частина III. Київ, 2019. 370 с.
9. Статистичний щорічник України за 2003 рік. Київ: Консультант, 2004. 536 с.
10. Трегобчук В. М. Актуальні проблеми сталого розвитку сільських територій. *Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: Матеріали Сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників*, Київ, 9–10 листопада 2005 р. / Редкол.: П. Т. Саблук та ін. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2005. С. 74.
11. Юрчишин В. В. Деякі узагальнення і проблеми сучасної аграрної політики. *Економіка АПК*. 2007. № 4. С. 3–11.

References

1. (2005). Ahropromyslovyyi kompleks Ukrainy: stan tendentsii i perspektyvy rozvytku [Agro-industrial complex of Ukraine: state of trends and development prospects]. Kyiv [in Ukrainian].
2. Baranovskyi, M. O. (2006). Pro mekhanizmy zabezpechennia zbalansovanoho rozvytku depresyvykh ahrarnykh terytorii [About the mechanisms of ensuring the balanced development of depressed agrarian territories]. *Ekonomika APK – Ekonomika APK*, no. 11, pp. 124–128 [in Ukrainian].
3. Horodianenko, V. O. (2006). Ekonomichna sotsiologhiia [Economic sociology]. Kyiv [in Ukrainian].
4. Ihnatenko, M. M. (2009). Selo na nashii Ukraini. Novitni politychni stereotypy ta sotsialno-ekonomichni determinanty zmin 1991–2008 rr. [A village in our Ukraine. Latest political stereotypes and socio-economic determinants of changes 1991–2008]. Yalta [in Ukrainian].
5. Maksymiuk, O. P. (1999). Podolaty iliuzii stabilnosti silskoi poselenskoï merezhi Ukrainy [To overcome the illusions of the stability of the rural settlement network of Ukraine]. *Ekonomika APK – Ekonomika APK*, no. 3, pp. 85–93 [in Ukrainian].
6. Mostovyi, M. L. (2006). Sotsialno-ekonomichnyi rozvytok silskykh terytorii [Socio-economic development of rural ares]. *Ekonomika APK – Ekonomika APK*, no. 2, pp. 136–140 [in Ukrainian].
7. Pavlov, O. I. (2006). Silski terytorii Ukrainy: istorychna transformatsiia paradyhmy upravlinnia. Monohrafiia [Rural territories of Ukraine: historical transformation of the management paradigm. Monograph]. Odesa [in Ukrainian].
8. Padalka, S. S., Kyrylenko, I. H., & Verhunov, V. A. (2019). Ahrarna istoriia Ukrainy [Agrarian history of Ukraine]. Part III. Kyiv [in Ukrainian].

9. (2004). Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2003 rik [Statistical Yearbook of Ukraine for 2003]. Kyiv: Konsultant [in Ukrainian].

10. Trehobchuk, V. M. (2005). Aktualni problemy staloho rozvytku silskykh terytorii [Actual problems of sustainable development of rural areas]. *Sotsialno-ekonomichni problemy rozvytku ukrainskoho sela i silskykh terytorii: Materialy Somykh richnykh zboriv Vseukrainskoho konhresu vchenykh ekonomistiv-ahrarynykiv, Kyiv, 9 – 10 lystopada 2005* [Socio-economic problems of the development of Ukrainian villages and rural areas: Proceedings of the Seventh Annual Meeting of the All-Ukrainian Congress of Agrarian Economists, Kyiv, November 9–10, 2005]. Kyiv, p. 74 [in Ukrainian].

11. Yurchyshyn, V. V. (2007). Deiaki uzahalnennia i problemy suchasnoi ahrarnoi polityky [Some generalizations and problems of modern agrarian policy]. *Ekonomika APK – Ekonomika APK*, no. 4, pp. 3–11 [in Ukrainian].

Рецензенти:

В. І. Кучер, д. і. н., проф.;

О. І. Уткін, д. і. н., проф.

Надійшла до редакції: 02.06.2023 р.